

## Social justice as a fundamental legal principle in Islamic government based on the thought of Martyr Sadr and Ayatollah Khamenei

**Mohammad Javad Javid**

Full Professor of Public Law, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: [jjavid@ut.ac.ir](mailto:jjavid@ut.ac.ir)

**Jamal Rahimian\*** (Corresponding Author)

PhD Graduate in Public Law, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: [rahimianjamal@yahoo.com](mailto:rahimianjamal@yahoo.com)



Use your device to scan  
and read the article online

**Citation** Javid, M. J., & Rahimian, J. (2025). Social justice as a fundamental legal principle in Islamic government based on the thought of Martyr Sadr and Ayatollah Khamenei. *Islamic Law (A Quarterly Journal of Law)*. 22(86): 75-104

 [10.22034/ilaw.2025.2020346.3415](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.2020346.3415)

Received: 13 January 2024 , Accepted: 4 January 2025

### Abstract

This article takes a comprehensive approach to examining the concept of justice and its place in Islamic thought, particularly from the perspectives of Martyr Sadr and Ayatollah Khamenei. The research argues that justice goes beyond mere equality and means placing everything in its rightful position and giving everyone their due. Therefore, various types of justice, including distributive, corrective, formal, substantive, natural, positional, individual, and social justice, are examined to both approach the true meaning of justice and understand its different dimensions while distinguishing between them.

As a result of this examination, both Martyr Sadr and Ayatollah Khamenei emphasize the importance of justice as a fundamental principle in Islam, seeing it as the core of Islamic governance. Both thinkers consider social justice as a primary goal in an Islamic society. Martyr Sadr stresses public cooperation and social balance as two main pillars of social justice, while Ayatollah Khamenei emphasizes the importance of equality before the law and the elimination of discrimination. Despite these differences, it can be said that both thinkers recognize social justice as the foundation of Islamic governance and have made efforts to clarify the meaning and position of this concept in society and Islamic government.

### Keywords

Justice, Social Justice, Islamic Government.



## Extended Abstract

### 1. Introduction

Justice is universally recognized as a paramount human goal, inherent to human existence, and a persistent subject of discourse in socio-political thought. In the contemporary world, the execution of justice is primarily entrusted to governments. The Islamic society and government are not exempt from this responsibility; rather, Islam, as a comprehensive way of life, posits justice as its ultimate objective. This research specifically investigates the perspectives on justice held by two prominent Islamic jurists, Shahid Muhammad Baqir al-Sadr and Ayatollah Sayyid Ali Khamenei. The study aims to analyze and compare their ideological approaches and practical strategies for achieving Islamic justice within the Islamic governmental system, thereby delineating both the theoretical and operational dimensions of justice. Justice, in general, and social justice, in particular, hold foundational status as primary legal principles within the monotheistic worldview of an Islamic government, such that the failure of such a government to uphold justice constitutes a deviation from the Sharia and the spirit of the Islamic religion.

### 2. Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical and comparative approach, focusing on the conceptual and implementation frameworks of justice and social justice within the intellectual systems of Shahid Sadr and Ayatollah Khamenei. The research draws foundational context from classical and modern definitions of justice, including views from Plato, Aristotle, Rawls, and key Islamic thinkers like Martyr Motahari. A central methodological step involves analyzing core definitional elements, identifying key concepts such as *I'tidal* (moderation), *Inṣāf* (fairness), and *Istihqāq* (entitlement), which are deemed central to the discourse on justice. The primary goal is to extract and articulate the jurists' specific models for 'Adālat-Varzī (Justice-Doing), particularly in the socio-political sphere, and assess their shared vision regarding the pivotal role of justice in establishing legitimacy and governance in an Islamic state.

### 3. Research Findings

The investigation reveals significant convergences and divergences in the approaches of the two thinkers:

**A. Conceptualization of Justice:** Both jurists fundamentally define

justice as "placing everything in its proper position" (Waḍ' al-Shay' fī mā Wuḍi'a la-h) and "giving everyone their due right" (I'tā' kulli dhī ḥaqqin ḥaqqah). Ayatollah Khamenei stresses that justice is not synonymous with absolute equality, as equality can sometimes constitute injustice.

**B. Shahid Sadr's Social Justice Model:** Shahid Sadr anchors social justice deeply within the Tawhidi worldview, viewing it as the social manifestation of Divine Justice, realized through the human collective's role as God's vicegerent (Khalīfa). He theorizes a detailed, implementable Islamic model of social justice built upon two essential elements within the Islamic economic system:

**1. General Cooperation (Ta'āwun 'Umūmī):** This necessitates universal mutual responsibility and obligates the Islamic state to enforce religious duties, including ensuring the financial well-being of the incapable.

**2. Social Balance (Tawāzun Ijtimā'ī):** This requires the state to provide a minimum adequate standard of living for all individuals, elevate the standard of living for the less affluent, restrict the consumption and expenditure of high-income individuals to reasonable levels, and actively prevent the concentration of wealth in the hands of a specific class.

**C. Ayatollah Khamenei's Social Justice Perspective:** Ayatollah Khamenei emphasizes that justice transcends personal virtue, defining it as an encompassing social system. He views social justice as the elimination of unjust discrimination and deep gaps between classes and entitlements. It mandates that the government and all citizens be treated equally before the law, without special, unwarranted privileges. He posits that justice is the core message and goal of all divine religions and the Islamic Revolution.

**D. Comparison:** While both agree on the paramount, foundational role of justice, Shahid Sadr's analysis exhibits greater scholarly depth and specific theorization concerning the rules of economic distribution and social balance, owing to his systematic work in Islamic economics.

#### 4. Conclusion

The analysis confirms that both Shahid Sadr and Ayatollah Khamenei view social justice as a central, pivotal, and destiny-making principle of the Islamic government, mandated by religious texts and divine law. Shahid Sadr explicitly frames justice as the second principle of the religion (Uṣūl al-Dīn) alongside Tawhid, crucial for human intellectual and social development. Ayatollah Khamenei affirms that the entire structure and legitimacy of the Islamic Republic rests upon the pursuit of justice and the fight against

discrimination. Ultimately, the concept of Justice-Doing (‘Adālat-Varzī) demonstrates a profound theoretical convergence between the two esteemed jurists regarding the essential role of justice in validating and steering an Islamic political system.

### **Funding**

There is no funding support.

### **Authors’ Contribution**

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work

### **Conflict of Interest**

Authors declared no conflict of interest.

### **Acknowledgments**

We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.



# تحلیل عدالت اجتماعی به مثابه اصل حقوقی بنیادین در حکومت اسلامی بر مبنای اندیشه شهیدصدر و آیت الله خامنه‌ای

محمدجواد جاوید

Email: jjavid@ut.ac.ir

استاد تمام، حقوق عمومی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

جمال رحیمیان\* (نویسنده مسئول)

Email: rahimianjamal@yahoo.com

دانش آموخته دکتری حقوق عمومی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.



استاد جاوید، محمدجواد و رحیمیان، جمال (۱۴۰۴). تحلیل عدالت اجتماعی به مثابه اصل حقوقی بنیادین در حکومت اسلامی بر مبنای اندیشه شهیدصدر و آیت الله خامنه‌ای. فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۲ (۸۶): ۷۵-۱۰۴  
 doi: 10.22034/ilaw.2025.2020346.3415

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

## چکیده

عدالت را می‌توان هدف یکایک ابنای بشر دانست؛ هدفی که با خود انسان زاده شده و تا زمان وجود انسان در گیتی، دنبال می‌شود. به دلیل همین اهمیت و ارزش بالای آن، متفکران بسیاری سعی در تعریف و مشخص نمودن معنا و محدوده این مفهوم نموده و راه کارهای زیادی جهت دستیابی انسان و جامعه انسانی به عدالت، ارائه کرده‌اند. در جهان امروز، متولی اجرای عدالت، اغلب دولت‌ها هستند که با برنامه‌های خود سعی می‌کنند به این آرمان جامعه عمل ببوشانند. جامعه اسلامی و حکومت اسلامی هم، نه تنها از این قاعده مستثنی نبوده، بلکه در جایگاه یک دین کامل و یک برنامه زندگی همه‌جانبه، عدالت را به‌عنوان قله خود معرفی کرده است و تمام مسلمانان را به رعایت آن فراخوانده است؛ از همین رو در پژوهش حاضر، تفکر دو فقیه نامدار اسلامی، شهیدصدر و آیت الله خامنه‌ای، در باب عدالت مورد بررسی قرار گرفته و به این نتیجه منجر گردید که در منظومه فکری هر دو فقیه، عدالت به معنای عام و عدالت اجتماعی به نحو خاص، در جهان بینی توحیدی دین اسلام، از اصول حقوقی اولیه یک نظام و حکومت اسلامی بوده و عدم رعایت عدالت از جانب این نوع حکومت، انحرافی از شریعت و روح دین اسلام خواهد بود. ایضاً رویکردها و راه کارهای این دو متفکر جهت اجرای عدالت مورد نظر اسلام در جامعه اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است و با یکدیگر مقایسه شده‌اند تا هم جنبه نظری عدالت و همه بُعد عملی آن در یک نظام اسلامی، مشخص گردد.

## واژگان کلیدی

حکومت اسلامی، عدالت، عدالت اجتماعی، شهیدصدر، آیت الله خامنه‌ای.



## مقاله

برقراری عدالت، عدالت‌خواهی و عدالت‌ورزی، در طول تاریخ از آرمان‌های اصیل و مهم بشری بوده است و انسان‌ها با در نظرگرفتن تفاوت‌های قومی، نژادی، دینی، سیاسی و... همواره تشنه عدالت بوده‌اند و به جرئت می‌توان گفت که گفتمان «عدالت»، از محدود گفتمان‌های سیاسی- اجتماعی است که هیچ‌گاه جذابیت و اهمیت خود را از دست نخواهد داد. اعتدال‌آزین‌رو پیوند ناگسستنی با عدالت دارد (جاوید، ۱۳۹۲، ص ۷۷) در مقطع کنونی و به دلیل شرایط و اوضاع بد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در جهان، بشریت بیش از هر زمان دیگر نسبت به طرح گفتمان عدالت احساس نیاز می‌کند و شاید بتوان گفت در تاریخ تفکر سیاسی دوران مدرن هیچ زمانی به اندازه سه دهه اخیر قرن بیستم، مقوله عدالت و اصول آن این‌گونه در کانون توجه فیلسوفان سیاسی نبوده است. به‌ویژه نظریات رالز و رویکرد او به فلسفه سیاسی و محوربودن عدالت به‌مثابه پایه آفرینش ساختار اجتماعی مطلوب، موجب شد که کاوش در زمینه عدالت اجتماعی و شیوه جمع میان حقوق و آزادی‌های فردی (مبنای لیبرالیسم و نظام‌های دموکراتیک معاصر غربی) با عدالت توزیعی، کانون بحث فلسفه سیاسی شود (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۳۶) ما در این بخش ابتدا مفهوم عدالت را مورد بررسی قرار می‌دهیم و سپس به اصل عدالت‌ورزی پرداخته و در بخش سوم هم دیدگاه شهیدصدر و آیت‌الله خامنه‌ای در باب عدالت‌ورزی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

عدالت یعنی ترک جرایم (گناهان) بزرگ و اصرار نورزیدن بر جرایم کوچک و رعایت مروت. در علم حقوق هماهنگی انسان با نظام جهان را، عدالت گویند (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸، ص ۴۴۴) افلاطون در کتاب جمهوری از مباحثه‌های خود نتیجه می‌گیرد که عدالت زمانی تأمین می‌شود که هرکس به کاری مشغول باشد که شایستگی و استعداد آن را دارد و از مداخله در کاری که تخصص و توان آن را ندارد، بپرهیزد... به بیان دیگر

عدالت این است که هر چیزی در موضع مناسب خود قرار گیرد (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۴۷۴) به نظر ارسطو عدالت به معنای عام، اعتدال در کارها و شامل تمام فضایل (میان‌ه‌روی) است و به معنی خاص به مفهوم «برابر دانستن» و فضیلتی است که به موجب آن «باید به هرکس آنچه را که حق اوست داد» (همو، ۱۳۸۱، ص ۶۴) ارسطو در جایی دیگر می‌گوید: «مردمان همداستان‌اند که اقتضای عدل مطلق، آن است که حق هرکس به اندازه ارزش (فضیلت) او باشد» (ارسطو، ۱۳۹۰، ص ۲۶۷) سیسرون، قیدی بر تعریف ارسطو از عدالت می‌افزاید و در تکمیل تعریف ارسطو می‌گوید: «باید به هرکس آنچه سزاوار است داد؛ مشروط بر اینکه به نفع مشترک یا عمومی زیان نرسد» (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۴۷۵).

برخی بر این باورند که عدالت در هر زمان و مکان، با توجه به مجموعه شرایط اقتصادی و سیاسی خاص آن بایست معین شود و نباید آن را ثابت پنداشت. به بیان دیگر عدالت مفهومی اخلاقی است و همراه با اخلاق دگرگون می‌شود (همو، ۱۳۸۱، ص ۶۷) برخی از اندیشمندان نیز معتقدند که اگر گفته می‌شود که عدل و ظلم در حقوق اسلام «قیاسی» است، در اینجا طبعاً معنای قیاسی بودن عدل و ظلم عبارت است از اینکه چیزی که در قیاس با طبیعت یا فطرت انسانی هماهنگ است، عدل است و چیزی که با آن منافر و ناهماهنگ است، ظلم است و چون طبیعت انسانی مشترک و ثابت و دائمی است، لذا حسن عدل و قبح ظلم مثلاً دائمی است، اگر چه قیاسی است؛ ولی مراد از نسبی بودن آن‌ها این است که مثلاً عدل نسبت به فرد یا گروهی دیگر حسن نباشد یا در جامعه‌ای نسبت به جامعه دیگر متفاوت باشد، این مطلب ناصواب است پس قیاسی بودن آن‌ها با جاودانی بودن و نسبی نبودن آن‌ها سازگار است (جاوید، ۱۳۹۲، ص ۸۰).

## ۱. مفهوم عدالت

متفکران اسلامی مفهوم عدالت را بر پایه توضیح ارسطو به عنوان فضیلت برتر پذیرفته‌اند. این فضیلت برتر به معنی اعتدال یا حد وسط میان افراط و تفریط است و مراعات آن در یک نظام کلی مستلزم آن است که هر چیزی سر جای خود قرار گیرد: «وَضِعُ الشَّيْءِ فِي مَا وُضِعَ لَهُ». عدالت در این مفهوم، ملاک همه فضایل اخلاقی دیگر است و در مقابل آن ظلم قرار دارد که به معنی تجاوز از عدالت و وضع شیء در غیر موضع طبیعی یا عقلانی خود است و آن نیز ملاک همه رذایل دیگر تلقی می‌شود (موحد، ۱۳۸۱، ص ۳۰۳) همان‌گونه که ملاحظه می‌شود از عدالت تعاریف متعدد و مختلفی از سوی دانشمندان علوم انسانی در رشته‌های مختلف ارائه شده است. اما آیا می‌توان در بین نظریه‌های مختلف به مفهوم مشترکی درباره عدالت دست یافت؟ این مسأله مستلزم آن است که گوهر معنایی واحدی در مواردی مانند «حاکم و قاضی عادل»، «مجازات عادلانه»، «رفتار عادلانه»، «نظام اقتصادی عادلانه»، «عدل خداوند»، «قانون عادلانه»، «عدالت آموزشی» و «فضیلت اخلاقی عدالت» وجود داشته باشد (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۴) البته ناگفته نماند عدالت نیز چون مشروعیت و حتی بسیار بیشتر از آن، مفهومی شهودی است که همه از آن تعریفی برای خود دارند. شاید یکی از دلایل این پدیده، وسعت قلمرو و گستره کاربرد واژه عدالت باشد (حسینی‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۰۳).

مشهورترین نظریه عدالت که در نیم قرن اخیر، که مبنای عمل بسیاری از نظام‌های سیاسی و اقتصادی رایج غرب قرار گرفته است، نظریه عدالت جان رالز است. اندیشه اساسی در نظریه عدالت رالز، مفهوم «انصاف» است و تأکید اصلی آن بر عدالت به منزله وصف نهادهای اجتماعی است. به نظر وی عدالت در معنای متفاوت آن عبارت است از: «حذف امتیازات بی‌وجه و پدید ساختن تعادل واقعی میان خواسته‌های متعارض انسان‌ها در ساختار نهادهای اجتماعی» (حسینی، ۱۳۸۷، ص ۸) با تأمل در تعریف رالز

از عدالت، مبنای بودن انصاف به خوبی قابل درک است؛ آن هم انصافی که در بدنه ساختار نهادهای اجتماعی متبلور شده باشد.

نگاه اندیشمندان و فقهای معاصر به عدالت نیز واجد اهمیت است. شهید مطهری در ابتدا بر این باور است که آنچه دین گفته، عدل نیست بلکه آنچه عدل است، دین می گوید. سپس سه تعریف از عدالت ارائه می کند؛ نخستین تعریف، عدالت به معنای مساوات و برابری است، که او این برداشت را به دلیل وجود تفاوت در استعداد انسان ها و عدم امکان اجرای آن، مردود می داند. در تعریف دوم عدالت به معنای اعطای هر حقی به صاحب آن حق است که برگرفته از عبارت معروف «إِعْطَاءُ كُلِّ ذِي حَقِّ حَقَّهُ» می باشد (مطهری، ۱۳۷۴، ص ۲۰۸) تعریف سوم نیز مبتنی بر توازن در عرصه اجتماعی است (همان، ص ۲۲۳) شهید مطهری معتقد است که پایه عدالت، حقوقی (Rights) واقعی و طبیعی و فطری است (همان، ص ۸۲۳). فقیه دیگری در تعریف عدالت می گوید: «در ریشه لغوی عدالت و مشتقات آن نوعی تساوی و برابری ملاحظه شده است. اما در مفهوم اجتماعی، یعنی «دادن حق هر صاحب حقی». مقتضای عدالت این است که به هر کس آنچه را استحقاق دارد بدهند؛ خواه سهم فرد، برابر بشود یا برابر نشود» وی نتیجه می گیرد که «اجرای عدالت در بیشتر موارد به مساوات نمی انجامد و آنجا که مقتضای عدالت عدم تساوی است، تساوی عین بی عدالتی خواهد بود» (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ص ۴۵).

برخی گمان کرده اند که این تعریف - قراردادن هر چیز در جای مناسب خویش - سرشار از ابهام است؛ زیرا یک اصل کلی است که مصادیق آن به روشنی مشخص نیستند. اما باید توجه داشت که یک تعریف زمانی مبهم است که بر کلیت یا عمومیت آن ایراد و نقدی وارد باشد؛ اما اگر یک تعریف از این زاویه دارای کاستی نباشد، مبهم نیست؛ هر چند شاید مصادیق آن روشن نباشد. برای تعیین مصادیق باید به منبعی که عهده دار تطبیق

آن‌هاست رجوع کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۱۹۸) علامه طباطبایی ضمن تفسیر آیه ۸ سوره مبارکه مائده در معنای عدالت چنین می‌گوید: «معنای اصلی عدالت، اقامه مساوات میان امور است به این که به هر امری آنچه سزاوار است بدهی تا همه امور مساوی شود و هر یک در جای واقعی خود که مستحق آن است قرار گیرد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۶۱۲).

همان طور که ملاحظه می‌شود اندیشمندان و متفکران نحل‌ها و مکاتب مختلف، در تعاریف و مطالب ارائه‌شده پیرامون عدالت، بر معیارها و موضوعاتی نظیر نظام جهان، اعتدال در امور، فضیلت‌های برتر انسانی، ارزش‌های اخلاقی، استحقاق و شایستگی، نفع عمومی، فطرت انسانی، انصاف، مساوات و برابری، اعطای حق به صاحب حق و قرارداد هر شی در موضع خودش اشاره داشته و بر آن تأکید ورزیده‌اند. شاید بتوان گفت سه واژه اعتدال، انصاف و استحقاق در اندیشه اغلب متفکران شرقی و غربی محوریت دارد. لذا اعتقاد بر این است که سه واژه اعتدال، انصاف و استحقاق درگفتمان عدالت و مباحث پیرامون آن موضوعیت دارند و از بین این سه واژه نیز واژه «استحقاق» راهبردی‌ترین واژه در بحث عدالت است. بنابراین تعریف عدالت به «اعطاء کُلِّ ذی حَقِّ حَقَّهُ» با اندکی تسامح قابل پذیرش است.

### ۱-۱. اقسام عدالت

همان‌طور که بیان شد، عدالت یک مفهوم پیچیده و شهودی است که به سختی می‌توان بر سر تعریف جامعی از آن، به توافق رسید. به عبارتی هرکس از عدالت تعریفی برای خود دارد و بر مبنای تعریف خود، به رفتار با دیگران می‌پردازد. اما عده‌ای برای روشن‌تر شدن مفهوم عدالت و به‌دست دادن ملاک‌های تعیین آن، سعی در تشخیص انواع عدالت و تقسیم آن نموده و دسته‌بندی‌هایی از عدالت ارائه کرده‌اند؛ از همین روی، برای درک بهتر مفهوم عدالت و همچنین جهت واضح نمودن قصد این تحقیق، اقسام عدالت به‌نحو مختصر بیان می‌گردد.

### ۱-۱-۱. عدالت توزیعی ۱ و عدالت اصلاحی- تأدیبی یا تصحیحی ۲

ارسطو در کتاب اخلاق نیکوماخوس، عدالت را به دو نوع عدالت توزیعی و عدالت اصلاحی- تأدیبی یا تصحیحی، تقسیم می‌کند. عدالت توزیعی به مسئله توزیع و تقسیم دارایی‌ها و ثروت، حقوق و مزایا و امتیازات اجتماعی میان افراد جامعه مربوط می‌شود (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۵) به‌سختی دیگر، عدالت توزیعی، تقسیم ریاضیاتی مزایا و محرومیت‌هاست (موحد، ۱۳۸۱، ص ۳۱۴) در عدالت توزیعی، دولت به‌عنوان اصیل و ذینفع در تقسیم ثروت، به شکل آمرانه دخالت می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۸۱، ص ۴۳).

اما عدالت تأدیبی در واقع بیان نظریه مجازات عادلانه است. براین اساس، عدالت کیفری به‌عمل خطا و قانون‌شکنی مربوط است (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۵) عدالت تأدیبی یا تصحیحی بر آن است که نواقص عدالت توزیعی را جبران کند و با توسل به انصاف، تعادل لازم را برقرار سازد. عدالت توزیعی، عدالت به‌معنای برابری و مساوات است و در عدالت تصحیحی عدالت به معنی انصاف می‌باشد (موحد، ۱۳۸۱، ص ۳۱۴).

### ۱-۱-۲. عدالت صوری ۳ و عدالت ماهوی ۴

یکی از مهم‌ترین تقسیمات عدالت، تقسیم آن به عدالت شکلی یا صوری و عدالت محتوایی یا ماهوی است (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۶) عدالت صوری به معنی برابری است و تنها مفهومی از عدالت است که با همه معیارهای پیشنهادشده برای تشخیص «عدالت» سازگار است و همگان درباره آن به توافق رسیده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۷۸، ص ۶۱۷) هدف عدالت صوری، تأمین بی‌طرفی و مراعات ظواهر و تشریفات است که رعایت آن‌ها در سیستم حقوقی خاصی لازم تلقی گردیده است. به عبارتی این بخش از عدالت

1. Distributive Justice.
2. Retributive Justice.
3. Procedural Justice.
4. Substantive Justice.

است که اجرای یکسان قانون را درباره همه تضمین می‌کند (موحد، ۱۳۸۱، ص ۳۱۶) در عدالت ماهوی، به مضمون و محتوای قاعده نیز توجه می‌شود و «برابر داشتن» کفایت نمی‌کند. کیفیت نیز مطرح است و «سزاوار بودن» نیز شرط اجرای عدالت به شمار می‌آید (کاتوزیان، ۱۳۷۸، ص ۶۱۷) عدالت ماهوی به مراعات ظواهر قانون اکتفا نمی‌کند، بلکه به محتوای آن نیز نظر دارد و می‌کوشد تا نظام حقوقی موجود را با آرمان‌ها و ضوابط اخلاق سیاسی وفق دهد (موحد، ۱۳۸۱، ص ۳۱۶).

در این تقسیم‌بندی گاه به سطح صوری عدالت و گاه به لایه ماهوی آن توجه می‌شود. برای نمونه این ضابطه کلی که «عدالت آن است که با افراد برابر، به‌طور برابر و با افراد نابرابر، به‌طور نابرابر رفتار شود»، به معیاری صوری و قالبی در عدالت اشاره دارد؛ زیرا به لایه ماهوی عدالت وارد نمی‌شود و هیچ معیاری برای سنجش اینکه کدام گونه تفاوت‌ها مایه نابرابری افراد و توجیه‌کننده رفتار نابرابر با آن‌هاست معرفی نمی‌کند. رعایت بی‌طرفی در اجرای قانون و نبود تبعیض در محاکم قضایی در تطبیق و اجرای قانون، به جنبه صوری عدالت معطوف است؛ زیرا به مرز ماهوی آن وارد نمی‌گردد (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۷) این تقسیمی است که هارت آن را مطرح کرده است و به‌نظر وی هیچ پیوند ضروری میان عدالت ماهوی و عدالت قانونی وجود ندارد (موحد، ۱۳۸۱، ص ۳۱۷).

اندیشمند دیگری از این تقسیم‌بندی با عنوان عدالت ذاتی و عدالت قانونی (Legal Justice) یاد کرده؛ «نظام حقوقی، اغلب به یک نظام مبتنی بر عدالت اطلاق می‌شود. ما از نظام‌های «عدالت کیفری» (Criminal Justice) و «عدالت مدنی» (Civil Justice) سخن می‌گوییم؛ اما در این گفته، حقیقت مهمی نهفته است: همیشه آنچه قانون مقرر می‌کند، با آنچه عدالت می‌طلبد با هم مطابقت ندارد. عمل به آنچه قانون مقرر می‌کند، اعمال عدالت قانونی است. رعایت «عدالت ذاتی» درباره افراد این است که طوری با آن‌ها رفتار کنیم

که سزاوار آن هستند. یعنی امتیازاتی را به آنان واگذار کنیم که به لحاظ اخلاقی حق آن‌هاست. هیچ تضمینی نیست که اعمال عدالت قانونی همیشه به رعایت «عدالت ذاتی» بینجامد» (آلتمن، ۱۳۸۶، ص ۸۲).

برخی، از این نوع عدالت، یعنی عدالت قانونی، با عنوان عدالت رویه‌ای یاد کرده‌اند و معتقدند که ابعاد رویه‌ای عدالت اغلب با ابعاد ماهوی آن مقایسه می‌شود و این دو به آسانی در تعارض با یکدیگر قرار می‌گیرند.

### ۱-۱-۳. عدالت طبیعی<sup>۱</sup> و عدالت وضعی یا قانونی

ارسطو در کتاب اخلاق خود عدالت را به طبیعی و وضعی تقسیم کرده است. مقصود او از عدالت طبیعی، قواعد همگانی و نوعی است که از طبیعت اشیاء سرچشمه می‌گیرد و ارتباطی به عقاید اشخاص و قوانین حاکم بر جامعه ندارد (کاتوزیان، ۱۳۷۸، ص ۶۱۸) در واقع می‌توان گفت عدالت طبیعی نوعی عدالت است که بر پایه طبیعت استوار گردیده و چون طبیعت و خلقت عادلانه تلقی می‌گردد، پس قوانین ناشی از آن هم طبعاً عادلانه خواهند بود. بنابراین، حقوق مبتنی بر این قوانین نیز طبیعتاً عادلانه تلقی می‌گردند (جاوید، ۱۳۹۲، ص ۷۸) سنت آگوستین درباره قانون طبیعی می‌نویسد: «مگر نه این است که خداوند متعال نظامی طبیعی آفرید و آن را بر عالم تحمیل نمود و هر آنچه در خلقت است به طبع و میل او آراسته شده است. پس عدالت چیزی جز اطاعت از این نظم طبیعی هم نخواهد بود» (همو، ۱۳۸۸، ص ۱۱۷).

برخلاف عدالت طبیعی، عدالت وضعی وابسته به اوامر و نواهی قانون است و ضابطه نوعی ندارد. برای مثال نرخ باز خرید زندانی را قانون معین می‌کند و اجرای عدالت وضعی یا قانونی با پرداخت همان نرخ تحقق می‌پذیرد. بدین ترتیب برخلاف عدالت طبیعی که چهره آرمانی و الهی دارد، عدالت وضعی از داده‌های قانون استنباط می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۷۸،

1. Natural Justice.

ص ۶۱۸) برخی درباره قانون و عدالت طبیعی براین باورند که تمام قوانین موضوعه که در جوامع مختلف تصویب و اجرا می‌گردد، در صورتی که در طول قوانین طبیعی قرار بگیرند و در تعارض با آن‌ها نباشند، مشروع خواهند بود؛ در غیر این صورت، هر چند از دیدگاه مردم و بر اساس نوعی قرارداد و توافق پذیرفته شده باشند، گرچه از وصف عادلانه برخوردار می‌گردند اما لزوماً مشروع به حساب نمی‌آیند. این نوع عدالت وصفی است و نه طبیعی و عدالت وصفی لزوماً مشروع نیست، هر چند می‌تواند قانونی باشد (جاوید، ۱۳۹۲، ص ۷۸).

#### ۱-۱۴. عدالت فردی و عدالت اجتماعی

یکی دیگر از تقسیم‌بندی‌های عدالت، تقسیم آن به عدالت فردی و عدالت اجتماعی است. عدالت فردی بیشتر در حوزه فقه و اخلاق مطرح بوده است (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۷) برای مثال، از جمله شرایط مهمی که برای ولی فقیه دارای مرجعیت مطرح می‌شود، عدالت اوست. این عدالت به معنای حد وسط بودن و اعتدال و میانه روی در رفتار است (جاوید، ۱۳۸۹، ص ۲۴۰) همچنین به نظر می‌رسد عدالتی را که از آن به عدم ارتکاب کبایر و عدم اصرار بر ارتکاب صغایر یاد شده است، بیشتر به این نوع از عدالت برمی‌گردد که در جای خود بسیار با اهمیت و شایان توجه است.

مقوله عدالت اجتماعی یا عدالت توزیعی (Distributive Justice) در تاریخ مکتوب عدالت پژوهی، همواره سهم قابل توجهی از مباحث را به خود اختصاص داده است (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۱۸۹) ضروری است هر نظریه پرداز عدالت اجتماعی به طور دقیق روشن کند که مراد او از عدالت اجتماعی چیست و چه تصویری از آن دارد و البته تلاش برای طرح ایده‌ای درباره عدالت اجتماعی و بیان اصول محتوایی آن موجه و معقول است. دلیل نیاز به این بحث آن است که نزد گروهی از اندیشه‌وران، اساساً طرح ایده عدالت

اجتماعی و تلاش برای معرفی الگویی از مناسبات اجتماعی که دربردارندهی معیارهایی برای تحقق عدالت اجتماعی باشد، کاری ناموجه، نامعقول و بیهوده است و باعث برهم زدن بی دلیل مناسبات طبیعی اجتماعی می شود (همان، ص ۷۰) فارابی، فیلسوف مسلمان، نیز در کتاب *السیاسة المدنیة*، عدالت را به عدالت اعم و عدالت اخص تقسیم می کند و عدالت به معنای اخص را به دو بخش تقسیم کرده و قسم اول آن را عدالت در نصیب و توزیع می داند و تأکید می کند که هر یک از افراد اهل مدینه، سهمی در خیرات مشترک (مال، ثروت، کرامت انسانی، منزلت ها و مراتب اجتماعی، سلامت، بهداشت و ...) دارند که باید به طور برابر و با رعایت استحقاق ها و شایستگی ها دریافت کنند (همان، ص ۱۹۰) برخی در تعریف عدالت اجتماعی گفته اند: «عدالت اجتماعی به معنای برابری در توزیع امکانات و منابع جامعه می باشد. منابع و امکانات جامعه را می توان به چهار گروه اصلی، قدرت، ثروت، منزلت و دانش و معرفت، تقسیم کرد. البته مراد از برابری، برابری صوری نیست، بلکه برابری برابرها و نابرابری نابرابرها در استحقاق می باشد؛ یعنی دولت یا نظام اجتماعی، خیرها و مزایا و منابع را میان شهروندان خوب بر حسب تناسب های هندسی، یعنی بر اساس استحقاق و شایستگی تقسیم می کند. درباره این معنا از عدالت، فلاسفه اسلامی نظیر فارابی، ابن مسکویه، خواجه نصیر، شهید مطهری و همین طور فلاسفه غربی مطالبی را ارائه کرده اند» (جهانیان، ۱۳۸۹، ص ۱۰۲).

در اینجا ضروری است که بار دیگر از یکی از نظریات مهم اندیشمندان در باب عدالت اجتماعی، یعنی نظریه عدالت جان رالز به اختصار سخنی به میان آید. این نظریه که شاخص ترین نظریه عدالت اجتماعی در دهه های اخیر است، بر توافق قراردادی (Contractual Agreement) به صورت پایه و اساس تشخیص اصول عدالت تکیه می کند. رالز هیچ تلقی و تصور پیشین از عدالت عرضه نمی دارد و محتوای اصول عدالت را به توافق حاصل شده

میان افراد در وضع نخستین (Original Position) موکول می‌کند و همان‌طور که خودش در مقدمه کتاب «نظریه عدالت» تصریح می‌کند، اندیشه او ارتباط محکمی با سنت قرارداد اجتماعی (Social Contract) دارد که به وسیله متفکرانی نظیر جان لاک، روسو و کانت پی گرفته شده است و او در صدد ارائه مدلی کامل‌تر و پیشرفته‌تر از این رویکرد است که از مشکلات تقریرهای قبلی مصون باشد (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۵).

در پایان این مبحث باید به این موضوع اشاره کرد که سایر اندیشمندان، اقسام دیگری از عدالت را نیز مطرح کرده‌اند؛ مانند قسط و عدل که علاوه بر عرصه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، عرصه‌هایی همچون قسط و عدل اخلاقی، قضایی و داوری و تحکیم را نیز شامل می‌شود (کعبی، ۱۳۹۴، ص ۶۷/جهانیان، ۱۳۸۹، ص ۱۲۹) عدالت از زاویه‌ای دیگر به عدالت مقایسه‌ای (Comparative Justice) و غیر مقایسه‌ای (Non Comparative Justice) تقسیم می‌شود. عدالت توزیعی از مصادیق عدالت مقایسه‌ای است و عدالت قضایی از مصادیق عدالت غیر مقایسه‌ای به شمار می‌رود (واعظی، ۱۳۹۳، ص ۵۵) عدالت معاوضی هم قسمی دیگر از عدالت است و با عدالت توزیعی این تفاوت را دارد که در عدالت توزیعی همان‌طور که بیان شد، دولت به‌عنوان اصیل و ذینفع در تقسیم ثروت به‌طور آمرانه دخالت می‌کند، اما در عدالت معاوضی وظیفه دولت محدود به این است که مانند شخصی خارجی حقوق افراد را تضمین کند تا عدالت به خودی خود در روابط معاملاتی مردم و بر طبق قوانین داد و ستد محقق شود (کاتوزیان، ۱۳۸۱، ص ۴۳) در اینجا می‌توان نتیجه گرفت که عدالت توزیعی از حیث مفهومی نزدیک‌ترین واژه به عدالت اجتماعی است.

## ۲. اصل عدالت‌ورزی در اندیشه شهید صدر و آیت‌الله خامنه‌ای

در میان اقسام واژه‌هایی که با ترکیب عدالت وجود دارد، عدالت‌ورزی

(واعظی، ۱۳۹۳، ص ۶۱) واژه‌ای گویاتر برای وضوح بیان این پژوهش است. در واژه عدالت‌ورزی، نوعی پایبندی و احترام به عدالت وجود دارد که می‌تواند بیانگر ضرورت و اهمیت احترام و پایبندی حاکم اسلامی و حکومت اسلامی به اصل مهم و حیاتی عدالت باشد. در این قسمت ابتدا به بررسی عدالت‌ورزی در اندیشه شهیدصدر پرداخته، سپس به اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌پردازیم.

### ۲-۱. مفهوم عدالت در اندیشه شهیدصدر

در بین اندیشمندان مسلمان، شهیدصدر از معدود افرادی است که به تفصیل و به‌طور بنیادین به مباحث اجتماعی، اقتصادی و سیاسی پرداخته است. از جمله کارهای برجسته این فقیه متفکر، تألیف کتابی در موضوع اقتصاد اسلامی است. وی در آثار دیگر خود و به‌ویژه در این کتاب، به تفصیل به بحث‌های مربوط به عدالت و به‌ویژه عدالت اجتماعی پرداخته است. با این وجود می‌توان اذعان نمود که شهیدصدر اگرچه در تبیین عدالت و قوانین توزیع درآمد و ثروت در اسلام و به‌طور خاص، تبیین معیارهای عدالت اجتماعی کوشش چشمگیری داشته، اما با این حال وی تعریف مشخصی از عدالت و عدالت اجتماعی و شاخه مورد نظر آن «عدالت اقتصادی» ارائه نکرده است و این همان چیزی است که شهیدمطهری درباره آن می‌گوید که تا مفهوم اصلی و دقیق عدل روشن نشود، هر کوششی بیهوده است و از اشتباه مصون نخواهد بود (حسینی، ۱۳۸۷، ص ۱۹) شهیدصدر در یکی از آثار خود به هنگام بحث از شرایط مرجع و شاهد، عدالت را چنین تعریف می‌کند: «عدالت عبارت است از رفتار مبتنی بر رعایت حد وسط و اعتدال» (صدر، ۱۳۹۳، ص ۱۶۳) به نظر می‌رسد از آنجا که دغدغه شهیدصدر بیشتر معطوف به عدالت اجتماعی و به‌ویژه عدالت اقتصادی و عدالت توزیعی بوده، تمام ظرفیت علمی خود را صرف تبیین و توصیف و تحلیل این بخش از مباحث عدالت نموده است.

این درحالی است که آیت‌الله خامنه‌ای می‌گوید: «عدل این است که هر چیزی را در جای خود قرار بدهیم» (جاویدی، ۱۳۸۵، ص ۲۹) معنای لغوی عدل هم یعنی میانه (همان، ص ۳۲) «عدالت چیست؟ عدالت به حسب ظاهر مفهوم ساده‌ای است و همه می‌گویند و آن را تکرار می‌کنند، لیکن در مصداق و در عمل، رسیدن به عدالت خیلی دشوار است. همان نکته‌ای که امیرالمومنین علی (ع) درباره حق فرموده است: «الْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَاصِفِ وَأَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ»، وصف عدالت آسان است، اما در عمل رسیدن به عدالت مشکل است» (همان، ص ۳۲) «عدالت همه‌جا به معنای برابری نیست. عدالت یعنی هر چیزی را در جای خود قرار دادن. عدالت آن معنایی نیست که در ذهن بعضی از ساده‌اندیشان و آدم‌های کم عمق وجود دارد. شاید حالا هم خیال کنند که همه جامعه باید برداشت یکسان داشته باشند. خیر! یکی کار بیشتری می‌کند، یکی استعداد بیشتری دارد، یکی ارزش بیشتری برای پیشرفت کشور دارد. عدالت یعنی بر طبق حق عمل کردن و حق هر چیز و هرکسی را به او دادن، این معنای عدالت است» (همان، ص ۳۰) «عدالت به معنای عدم تبعیض در حقوق، حدود و احکام است، عدالت یعنی این که حقوق انسانی و اجتماعی و عمومی و حدود الهی یکسان بر مردم اجرا شود. عدل معنایش این است که باید جامعه قائم به قسط باشد. «لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»؛ قانون عادلانه، اجرای عادلانه، نظارت عادلانه، قضاوت عادلانه و تقسیم عادلانه» (همان، ص ۲۹) «عدالت غیر از مساوات است. گاهی مساوات ظلم است. عدالت یعنی هر چیزی را به جای خود گذاشتن و به هرکس حق او را دادن» (همان، ص ۳۱).

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود تعاریفی که آیت‌الله خامنه‌ای از عدالت دارد عموماً دائرمدار یک اصل است و آن همان اصلی است که در قسمت مفهوم عدالت بر آن تأکید شد؛ یعنی حق هر صاحب حقی را به او عطا کردن. نکته قابل توجه اینکه آیت‌الله خامنه‌ای در مقایسه با شهید صدر، بیشتر

و با دفعات متعدد از عدل و عدالت سخن گفته‌اند. این مسأله امری بدیهی و طبیعی است؛ چرا که وی بیش از سه دهه به‌عنوان حاکم اسلامی و ولی فقیه به‌طور مکرر با مسائل مربوط به عدالت و عدالت اجتماعی روبرو بوده‌اند و در هر مورد به‌ویژه در دیدار با دولتمردان و... ضرورت اقتضا داشته است که پیرامون عدالت بحث‌هایی را مطرح نمایند.

## ۲-۲. مفهوم عدالت اجتماعی در اندیشه شهیدصدر

پس از بررسی مفهوم «عدالت»، بررسی مفهوم عدالت اجتماعی از اهمیت بیشتری برخوردار است. در بینش شهیدصدر عدالت اجتماعی پیوند وثیقی با عدل الهی دارد. عدل الهی در بعد اجتماعی آن، بر اساس مسئولیت‌های امت (جماعت) در جانشینی و خلافت از جانب خداوند تحقق می‌یابد. این همان هدفی است که انبیای الهی برای تحقق آن مبعوث و برانگیخته شده‌اند (نمازی و لشکری، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹) براین اساس شهیدصدر معتقد است عدلی که مسئولیت‌های جامعه بشری در چارچوب جانشینی عام خویش بر پایه آن استوار شده، بُعد اجتماعی عدل الهی است که پیامبران منادی آن بوده‌اند و رسالت آسمانی بر آن به‌عنوان اصل دوم از اصول دین در کنار توحید تأکید دارد (صدر، ۱۳۹۳، ص ۵۳) در واقع عدالت اجتماعی در این رویکرد با تبیینی که از خلافت و جانشینی انسان در زمین صورت می‌گیرد معنای خود را باز می‌یابد.

محور اساسی نظریه عدالت اجتماعی شهیدصدر، جهان‌بینی توحیدی است. توحید جوهره و عنصر اساسی عقیده اسلامی است. فرد با برخورداری از نگرش توحیدی در حیات اجتماعی می‌تواند از غیر خدا آزاد شود (نمازی و لشکری، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹) چون جهان خالق‌ی دارد که بر آن حکمرانی می‌کند و حاکم مطلق اوست. خدای حکیم این جهان را هدفمند و در جهت نیل به هدف خاص آفریده است و همه اجزای جهان در جهت تحقق این هدف شکل گرفته‌اند. انسان نیز براین اساس می‌تواند از غیر خدا آزاد شود.

آزادی از درون (با رهاشدن از خواسته‌های نفسانی) و از بیرون (با رهاشدن مال از مالکیت غیر خدا) توحید را محقق می‌سازد. بیان امیرالمومنین (ع) که می‌فرماید «العباد عبادالله و المال مال الله»، بیانگر توحید در این دو عرصه است (صدر، ۱۳۹۳، ص ۴۶) خداوند سبحان به منظور اینکه قیود و موانع تکامل انسان به وجود نیاید، جانشینی خود در زمین را به انسان عطا کرد. بر اساس بینش توحیدی، توحید اجتماعی بدین معناست که «مالک» تنها خداست و عدالت اجتماعی یعنی اینکه مالک یگانه به حکم این که عادل است هیچ فردی را بر فرد دیگر و هیچ گروهی را بر گروه دیگر ترجیح نمی‌دهد. بنابراین، جماعت، به مثابه کل را شایسته خلافت و جانشینی خود قرار می‌دهد و این همان تجلی عدالت الهی در عدالت اجتماعی است (نمازی و لشکری، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹).

از جمله مواردی که شهید صدر مستقیماً به بحث عدالت اجتماعی پرداخته است، هنگامی است که وی بحث اصول اساسی در نظام اقتصاد اسلام را مطرح می‌نماید. «در نگاهی اجمالی به نظام اقتصادی اسلام در مقایسه با دیگر نظام‌های اقتصادی می‌توانیم خطوط کلی این نظام را در سه اصل اساسی زیر خلاصه کنیم: الف) اصل مالکیت چندگانه (مالکیت مختلط) ب) اصل آزادی اقتصادی در محدوده مشخص ج) اصل عدالت اجتماعی (صدر، ۱۳۹۲، ب، ص ۱۸۸).

وی سپس در تعیین و توضیح اصل سوم که اصل عدالت اجتماعی است چنین می‌گوید: «اسلام نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی را از عناصر و تضمین‌هایی بهره‌مند کرده که توزیع، قادر بر تحقق بخشیدن به عدالت اسلامی باشد و با ارزش‌هایی که بر پایه آن‌ها استوار است، انسجام داشته باشد و بدین سان اسلام در چنین نظامی، عدالت اجتماعی را مجسم ساخته است» (همو، [بی‌تا]، ص ۳۳۲) و همچنین در توضیح اصل عدالت اجتماعی معتقد است: «اسلام وقتی عدالت اجتماعی را به‌عنوان یک اصل پذیرفته، مفهوم

انتزاعی و کلی آن را اتخاذ نکرده است و به گونه‌ای که پذیرای هر تفسیر می‌باشد به آن فرانخوانده و تبیین آن را به جوامع انسانی که هر یک بسته به اندیشه‌های تمدنی و پیش‌هایشان نسبت به زندگی، نگاه خاصی به عدالت اجتماعی دارند، واگذار نکرده است، بلکه این مفهوم را به‌طور دقیق تبیین کرده و آن را در یک برنامه اجتماعی معین متبلور نموده است و سپس توانسته این طرح را در یک کیان اجتماعی زنده که مفهوم اسلامی عدالت در همه رگ‌ها و شریان‌هایش در جریان است، به ظهور برساند» (همو، ۱۳۹۲ ب، ص ۱۹۳).

### ۲-۳. تعاون و توازن؛ الگوی اسلامی عدالت اجتماعی

شهید صدر سپس به بیان ابعاد و جنبه‌های مختلف اصل عدالت اجتماعی ذیل نظام اقتصادی در اسلام پرداخته و می‌گوید: «الگوی اسلامی عدالت اجتماعی دو جنبه کلی دارد که هر یک از آن‌ها سرفصل و جزئیات خاص خود را دارند. ۱- تعاون عمومی ۲- توازن اجتماعی. الگوی اسلامی عدالت اجتماعی در مفهوم اسلامی تعاون و توازن اجتماعی یافت می‌شود» (همان، ص ۱۹۳) اما در اینجا پرسشی مطرح می‌شود و آن اینکه مراد شهید صدر از تعاون عمومی و توازن اجتماعی چیست؟ وی درباره اصل تعاون عمومی چنین می‌گوید: «موضوع مسئولیت متقابل همگانی است که به موجب آن مسلمانان جهان، کفالت یکدیگر را به عهده داشته و اسلام در حدود امکانات آن را فریضه‌ای مثل سایر فرایض، لازم‌الاجرا دانسته است. این امر در حقیقت حاکی از وظیفه دولت در ملزم کردن مردم به رعایت تکالیف قانونی‌شان است. دولت در سازمان جامعه اسلامی، ضامن اجرای احکام، آمر به معروف و ناهی از منکر و نیز مسئول صحت اجرای مقررات می‌باشد. کسانی را که از ادای واجبات شرعی و امتثال تکالیف الهی سر باز می‌زنند را باید وادار به تبعیت از قانون نماید. بنابراین همان‌طور که مکشف است مسلمین را برای جهاد بسیج کند، همچنان نیز باید آن‌ها را مجبور به انجام وظایف مربوط به تأمین زندگی ناتوانان سازد و از لحاظ مالی چنان به زندگی ایشان بهبود

بخشد که نظر الهی، دائر بر اداء فریضه مزبور تلقی شود» (همو، [بی‌تا]، ص ۲۹۱) پس در اینجا مراد شهیدصدر از اصل تعاون مشخص شد و آن اینکه عموم مردم جامعه اسلامی و از آن مهم‌تر دولت اسلامی موظف است با عمل به تکالیف دینی و شرعی خود زمینه کمک به نیازمندان را فراهم کنند. جنبه دومی که شهیدصدر آن را به‌عنوان جنبه اصل عدالت اجتماعی در اسلام مطرح می‌کند، «توازن اجتماعی» است. وی در این زمینه چنین می‌گوید: «وظیفه دولت در تأمین سطح زندگی مناسب برای افراد مستمند، محدود به اصل اول نمی‌باشد؛ زیرا همچنان که پیش‌تر اشاره کردیم اصل دیگری هم شناخته شد که آن سهم و حق جامعه در منابع ثروت است. به موجب این حق، دولت مستقیماً و رأساً وظیفه دارد تا سطح زندگی مناسبی را برای کسانی که عرفاً به این حد از رفاه مادی نرسیده‌اند فراهم کند» (همان، ص ۲۹۳) بر این اساس دولت اسلامی مسئولیت‌هایی مانند تأمین اجتماعی، توازن اجتماعی و حراست از قطاع عام و ثروت‌های عمومی را دارد. مسئولیت ضمان اجتماعی مبتنی بر این است که اسلام حق جماعت و همه افراد را در بهره‌مندی از ثروت‌های طبیعی به رسمیت شناخته و دولت را موظف ساخته است تا سطح زندگی کریمانه و شرافت‌مندانه را برای همه افراد جامعه تأمین کند. این مسئله از طریق توانمندسازی افراد برای اشتغال و کمک به کسانی است که یا توانایی کار کردن ندارند یا زمینه اشتغال آنان فراهم نشده است (نمازی و لشکری، ۱۳۹۱، ص ۱۱۲) شهیدصدر بر این باور است که تأمین توازن اجتماعی مسئولیت دولت اسلامی است. توازن اجتماعی بدین معناست که الف) حداقلی از رفاه و آسایش برای همه افراد جامعه فراهم شود؛ به گونه‌ای که سطح زندگی افرادی که سطح زندگی پایین‌تری دارند به این سطح حداقلی ارتقا یابد؛ ب) سطح مصرف و هزینه‌های افراد پردرآمد جامعه، به سطح معقول و رفاهی که تحققش برای جامعه ممکن باشد محدود شود؛ ج) از انباشت ثروت در دست عده یا

طبقه‌ای خاص در جامعه جلوگیری شده و تلاش شود فرصت‌های شغلی و تولیدی برای همه افراد جامعه فراهم آید.

همه نکات مزبور بیانگر این موضوع هستند که توازن، قاعده‌ای حاکم بر فعالیت‌های اقتصادی و تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌های دولت اسلامی است (همان، ص ۱۱۳) و البته همه قواعد در نهایت زمینه‌ساز تحقق عدالت اجتماعی در جامعه اسلامی است.

#### ۲-۴. عدالت اجتماعی در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای

در طیف دیگر، در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، عدالت اجتماعی به این معنی است که فاصله ژرف میان طبقات و برخورداری‌های نابحق و محرومیت‌ها از بین برود. عدالت اجتماعی یعنی استقرار عدل در جامعه و از بین رفتن هرگونه تبعیض، یک ارزش بالاتر و یک مسئله دیگر است (جاویدی، ۱۳۸۵، ص ۲۸) «عدالت اجتماعی یعنی اینکه نظر و نگاه دستگاه قدرت و حکومت، نسبت به آحاد مردم یکسان باشد. در مقابل قانون، امتیازات و برخوردها یکسان باشد» (همان، ص ۳۰) «اما معنای عدل اجتماعی این است که قانون و مقررات و رفتارها نسبت به همه افراد جامعه یکسان باشد. کسی امتیاز ویژه‌ای بدون دلیل نداشته باشد. این معنای عدل اجتماعی است» (همان، ص ۳۱) همان‌گونه بیان گردید، در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای، عدالت اجتماعی به معنای برابری عموم شهروندان و دولتمردان در برابر قانون و فقدان تبعیض‌های ناروای اجتماعی است. وی در جایی دیگر با توجه به پیشرفت اقتصادی و اجتماعی برخی از مناطق و عقب ماندگی برخی دیگر از مناطق کشور می‌گوید: «البته معنای عدالت اجتماعی این نیست که ما از پیشرفت‌های بخش پیشرفته کم کنیم؛ نه! باید کمک‌های خود را به بخش عقب‌افتاده بیشتر کنیم تا بتواند پیشرفت کند» (همان، ص ۳۲) آیت‌الله خامنه‌ای در پاسخ به برداشت‌هایی که از منظر سرمایه‌داری از موضوع عدالت و عدالت اجتماعی می‌شود؛ می‌گوید: «بعضی‌ها می‌گویند عدالت یعنی توزیع فقر، نخیر! کسانی که بحث عدالت را می‌کنند

به هیچ وجه منظورشان توزیع فقر نیست، بلکه توزیع عادلانه امکانات موجود است. آن‌هایی که می‌گویند عدالت توزیع فقر است، مغز و روح حرفشان این است که دنبال عدالت نروید، دنبال تولید ثروت بروید تا آنچه تقسیم می‌شود ثروت باشد. دنبال تولید ثروت رفتن بدون نگاه به عدالت همان چیزی می‌شود که امروز در کشورهای سرمایه داری مشاهده می‌کنیم. عدالت یعنی امکاناتی که در کشور هست را عادلانه و عاقلانه تقسیم کنیم؛ نه عادلانه بی حساب و کتاب. و سعی کنیم همین امکانات را بیش‌تر کنیم تا به همه بیش‌تر برسد، نه اینکه به قشرهای خاص و به‌دسته خاصی بیش‌تر برسد. این وظیفه از وظایف دولت اسلامی بود که شما شعارش را دادید» (همان، ص ۳۳-۳۴).

با تأمل در دیدگاه‌های این دو اندیشمند اسلامی، به وضوح به عمق علمی مباحث شهیدصدر در بحث عدالت اجتماعی پی می‌بریم؛ درحالی که دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای علی‌رغم اتقان و اعتدال، از عمق و ژرف‌نگری علمی کمتری برخوردار است. دلیل این مسأله هم روشن است؛ شهیدصدر اساساً در حوزه اقتصاد اسلامی، اقدام به نظریه‌پردازی کرده و اثر ارزشمند او از معدود کتب تألیف‌شده در بحث اقتصاد اسلامی است.

### ۳. اهمیت و جایگاه عدالت اجتماعی در حکومت اسلامی

عدالت اجتماعی آن گونه که در آیات و روایات مطرح شده و اکثراً اندیشمندان مسلمان به آن اذعان کرده‌اند، جزء مهم‌ترین برنامه‌های اجتماعی اسلام است (حسینی، ۱۳۸۷، ص ۲۲) در این قسمت با توجه به اهمیت موضوع عدالت اجتماعی در حکومت اسلامی، دیدگاه‌های شهیدصدر و آیت‌الله خامنه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرد. شهیدصدر در خصوص اهمیت اصل عدل و عدالت در نظام دینی و جامعه اسلامی معتقد است این که عدل، اصل دوم از اصول دین است و به این وسیله از دیگر صفات الهی متمایز شده، تأکیدی بر مدلول عملی یکی از مهم‌ترین صفات خداوند و نقش آن در جهت‌دهی به خط سیر انسان

تأکید می‌باشد؛ زیرا عدل در مسیر تکامل انسان و قیام این مسیر بر اساس قسط، شرط اساسی رشد هر ارزش والای دیگری است و جامعه بدون عدل و قسط، فضای ضروری برای تحرک آن ارزش‌ها و بروز استعدادها و الا را از دست خواهد داد (صدر، ۱۳۹۳، ص ۱۵۷).

### ۳-۱. عدالت اجتماعی؛ محور حکومت اسلامی

شهید صدر در جایی دیگر با استناد به سخنان امام علی (ع) بر محوریت عدالت در حکومت اسلامی تأکید می‌کند، پس حکومت بر اساس نگاه امام علی (ع)، حکومت حقیقت و عدالت و اجرای درست احکام خداوند بر بندگان است. «... آیا به من امر می‌کنید که با ستم کردن در حق کسانی که بر آنان حکومت دارم پیروزی بجویم؟! به خدا سوگند تا شب و روز در پی هم برقرار است و ستاره در پی ستاره در حرکت است چنین کاری نخواهم کرد؛ زیرا حکومت اسلام، حکومت عدالت و حقیقت و دادگری است. پس اگر حکومت بنیانی از ستم گیرد، معنای اسلامی‌اش را از دست می‌دهد. امام آن مساوات حقیقی که اسلام آورده بود را به اجرا گذاشت و با صراحت تمام علناً فرمود: من فقط یکی از شما هستم هر چه برای شماست برای من هم هست و هر چه شما بر عهده دارید بر عهده من هم هست. وقتی یکی از والیان ایشان خطایی مرتکب شده بود به وی فرمود: به خدا سوگند اگر حسن و حسین آنچه تو انجام داده‌ای را انجام می‌دادند از سوی من هیچ نرمشی نمی‌دیدند و توسط من به هیچ خواسته‌ای نمی‌رسیدند تا اینکه حق را از آنان باز ستانم و باطلی را که از ستمشان به وجود آمده نابود سازم» (صدر، ۱۳۹۴ الف، ص ۳۷۹-۳۸۱).

وی همچنین با استناد به آیات قرآن در خصوص جایگاه عدالت و مساوات در اسلام می‌گوید: «اسلام در میدان عمل، زندگی بر پایه برنامه‌ها و اصول خود را که حق و عدالت و خیر و مساوات است، بنا می‌کند: وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ وَبِغَوْ حَقَّكَ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ قَالُوا لَوْ كُنَّا ذَا قُرْبَىٰ وَ

هنگامی که سخنی می‌گوید عدالت را رعایت نمایید. حتی اگر در مورد نزدیکان شما بوده باشد» (همان، ص ۱۲۱). شهید صدر با استدلال کلامی و همچنین استناد به روایات و سیره علی (ع) و آیات قرآن کریم، محور بودن و بنیانی بودن اصل عدالت اجتماعی را مورد تأکید و اثبات قرار می‌دهد.

### ۳-۲. تجربه عملی عدالت اجتماعی در حکومت اسلامی

اما آیت‌الله خامنه‌ای عدالت را در سه رویکرد مطرح می‌نماید: عدالت در رویکرد هستی‌شناسانه، عدالت در رویکرد اخلاقی و فردگرایانه، عدالت در رویکرد اجتماعی و سیاسی (مهاجرنیا، ۱۳۹۴، ص ۱۴۵) ایشان معتقدند که: «عدالت در بنیان عالم و آفرینش، نقشی اساسی دارد؛ یعنی سنت آفرینش عدل است» (جاویدی، ۱۳۸۵، ص ۴۳) «در جمهوری اسلامی عدل یک پیام شخصی نیست، بلکه عدل یک نظام اجتماعی است» (همان، ص ۲۹) «پیام اسلام اقامه عدل است. قیام اسلامی در ایران برای اقامه عدل بود» (همان، ص ۳۶) «شاید در اسلام در مورد مسائل اجتماعی، هیچ چیز به قدر عدالت، مورد توجه قرار نگرفته است» (همان، ص ۳۷) «عدالت و عدل مهم‌ترین چیز در جامعه است. نظام جمهوری اسلامی مبنایش عدالت است؛ یعنی اگر مقام رهبری از عدالت بیفتد به‌طور خودکار و بدون اینکه هیچ عامل دیگری لازم باشد از رهبری می‌افتد» (همان، ص ۳۸-۳۹) در اینجا عدالت مورد نظر آیت‌الله خامنه‌ای، عدالت فردی است که همان‌طور که قبلاً اشاره شد یکی از شرایط و صفات ولی فقیه و مرجع حاکم در نظام اسلامی است.

آیت‌الله خامنه‌ای در جای دیگری می‌گوید: «مشروعیت من و شما وابسته به مبارزه با فساد، تبعیض و نیز عدالت خواهی است. این پایه مشروعیت ماست» (همان، ص ۳۹) «نظام اسلامی نظام عدالت است. نظام اسلامی یعنی نظامی که به برکت احکام و شریعت الهی، نظام عدالت و تقوا باشد» (همان، ص ۲۹) «عدالت یکی از خصوصیات جامعه اسلامی است. عدل فقط هم شعار نیست. جامعه اسلامی باید به دنبال عدالت هم برود و اگر عدالت نیست، آن را تأمین

کند. اگر در دنیا دو نقطه وجود دارد که یکی نقطه عدل و یکی نقطه ظلم است و هر دو هم غیر اسلامی هستند، اسلام به آن نقطه عدل ولی غیر اسلامی، توجه موافق دارد» (همان، ص ۵۴) آیت‌الله خامنه‌ای با استفاده از آیات قرآن، عدالت را جزء ذات ادیان می‌داند به طوری که هدف ادیان، ایجاد نظام عادلانه است و بدون داشتن این هدف هیچ دینی وجود ندارد. وی نظام سیاسی علوی را مصداق نظام سیاسی عدالت‌محور معرفی می‌کنند (خسروپناه، ۱۳۹۶، ص ۷۸۱-۷۸۲) «عدالت هدف پیامبران است؛ هدف انقلاب اسلامی هم بوده است. در سایه عدالت، زندگی مردم می‌تواند با رفاه و توسعه مادی به سمت اهداف معنوی هم حرکت کند» (جاویدی، ۱۳۸۵، ص ۵۷).

آیت‌الله خامنه‌ای در جایی دیگر با تأکید بر ضرورت وجود چهار رکن در جامعه اسلامی می‌گوید: «در این مرحله از انقلاب، هدف عمده عبارت است از ساختن کشوری نمونه که در آن رفاه مادی همراه با عدالت اجتماعی و توأم با روحیه و آرمان انقلابی با برخورداری از ارزش‌های اخلاقی اسلام تأمین شود. هریک از این چهار رکن اصلی، ضعیف یا مورد غفلت باشد، بقای انقلاب و عبور آن از مراحل گوناگون ممکن نخواهد بود. ما برای استقرار قسط و عدل قیام و تلاش کردیم» (همان، ص ۵۹) وی درباره دیدگاه خود درباره نوع عدالت می‌گوید: «عدالت‌خواهی و دنبال عدالت رفتن به زبان آسان است، اما در عمل آن قدر با موانع گوناگون مواجه می‌شود که دشوارترین کار هر حکومت و نظامی این است که عدالت را در جامعه تأمین کند. عدالت فقط عدالت اقتصادی هم نیست؛ عدالت در همه امور و شؤون زندگی بسیار دشوار است» (همان، ص ۹۹) «تکیه بر عدالت، اساسی‌ترین و محوری‌ترین اصل یک حرکت الهی است» (همان، ص ۱۰۷) همان گونه که ملاحظه می‌شود جایگاه عدالت در نظام و جامعه اسلامی جایگاهی بس خطیر، محوری و سرنوشت‌ساز است و هر دو اندیشمند بر آن اتفاق نظر دارند. دلیل این اتفاق نظر هم این است که هر دو فقیه با عنایت به آیات و روایات، نقش و جایگاه عدالت اجتماعی را به خوبی شناخته‌اند.

## نتیجه

در تعریف عدل و عدالت و همچنین در میان جایگاه عدالت در نظام و جامعه اسلامی هر دو اندیشمند نظر واحدی اتخاذ کرده‌اند. تنها نکته‌ای که جای تأمل دارد و قبلاً هم ذکر شد عمق علمی و نگاه ژرف‌اندیش شهید صدر در حوزه مباحث نظام اقتصادی اسلام و به‌ویژه عدالت اجتماعی است و اشراف ایشان در بحث اقتصاد اسلام و به تبع آن بحث عدالت اجتماعی مشهود است. شهید صدر و آیت‌الله خامنه‌ای نیز به دلیل اهمیت مبحث عدالت و نقش آن در جامعه و حکومت اسلامی، یکی از رهیافت‌های مهم فکری- اندیشه‌ای خود را به عدالت و عدالت‌ورزی اختصاص داده‌اند.

شهید صدر معتقد است عدلی که مسئولیت‌های جامعه بشری در چهارچوب جانشینی عام خویشی بر پایه آن استوار شده، بُعد اجتماعی عدالت الهی است که پیامبران منادی آن بوده‌اند و بر رسالت آسمانی آن به‌عنوان اصل دوم از اصول دین در کنار توحید تأکید دارد. وی با طرح دو مفهوم تعاون عمومی و توازن اجتماعی و توضیح دقیق معنا و محدوده هر کدام، سعی در ارائه یک الگوی اسلامی قابل اجرا از عدالت اجتماعی داشته و حکومت اسلامی را ملزم به اجرای این الگو بر مبنای احکام شریعت می‌داند.

همچنین آیت‌الله خامنه‌ای درباره اهمیت عدالت بر این باور است که در جمهوری اسلامی عدل یک پیام شخصی نیست، بلکه عدل یک نظام اجتماعی است و هیچ مسئله اجتماعی به اندازه عدالت در اسلام مورد توجه قرار نگرفته است. ایشان عدل را در قله پیام‌های اسلام دانسته و با طرح سه رویکرد خود از عدالت، نظام اسلامی را به سمت تحقق عدالت اجتماعی مبتنی بر نگاهی اسلامی سوق می‌دهند. با تأمل در نکات مطروحه در اندیشه شهید صدر و آیت‌الله خامنه‌ای، می‌توان به شأن و جایگاه عدالت در تفکر این دو اندیشمند مسمان پی برده و در زمینه اصل عدالت‌ورزی، قرابت زیادی بین آرای این دو فقیه اندیشمند مشاهده نمود.

## حامی مالی

بنا به اظهار نویسندهٔ مسئول، این مقاله حامی مالی نداشته است.

## سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در نگارش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند و محتوای آن را تأیید میکنند.

## تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

## منابع

آلتن، اندرو؛ درآمدی بر فلسفه حقوق؛ ترجمه بهروز جندقی؛ قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶.

ارسطو؛ سیاست؛ ترجمه حمید عنایت؛ تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰.

جاوید، محمدجواد؛ قانون و قانونگذاری در اندیشه اندیشمندان شیعه؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹.

جاوید، محمدجواد؛ مشروعیت قدرت و مقبولیت دولت در قرآن؛ تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۸.

جاوید، محمدجواد؛ نقد مبانی فلسفی حقوق بشر؛ تهران: نشر مخاطب، ۱۳۹۲.

جاویدی، مجتبی؛ قاموس عدالت؛ بررسی مبانی نظری و عملی عدالت در کلام مقام معظم رهبری؛ تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۵.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ ترمینولوژی حقوق؛ تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۶۸.

جوادی آملی، عبدالله؛ فلسفه حقوق بشر؛ قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۹.

جهانیان، ناصر؛ «نظریه جامع عدالت»، فصلنامه فلسفه دین؛ ش ۶، تابستان ۱۳۸۹، ص ۹۷-۱۳۴.

حسینی، سیدرضا؛ «معیارهای عدالت اقتصادی از منظر اسلام (بررسی انتقادی نظریه شهید صدر)»، فصلنامه اقتصاد اسلامی؛ ش ۳۲، زمستان ۱۳۸۷، ص ۳۶-۵.

حسینی زاده، سیدمحمدعلی؛ «مشروعیت و عدالت در اندیشه سیاسی شیعه، درآمدی بر مشروعیت عدالت بنیاد»، فصلنامه شیعه‌شناسی؛ ش ۵۳، بهار ۱۳۹۵، ص ۱۱۸-۸۷.

خسروپناه، عبدالحسین و دیگران؛ منظومه فکری آیت‌الله العظمی خامنه‌ای؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.

- صدر، سیدمحمدباقر؛ اسلام راهبر زندگی، مکتب اسلام، رسالت ما؛ ترجمه سیدمهدی زندیه؛ قم: انتشارات دارالصدر، ۱۳۹۳.
- صدر، سیدمحمدباقر؛ اقتصاد ما؛ ترجمه محمدکاظم موسوی؛ ج ۱، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، [بی تا].
- صدر، سیدمحمدباقر؛ امامان اهل بیت (ع) مرزبانان حریم اسلام؛ ترجمه رضا ناظمیان و حسام حاج مؤمن؛ قم: انتشارات دارالصدر، ۱۳۹۴ (الف).
- صدر، سیدمحمدباقر؛ بارقه‌ها؛ ترجمه سیدامید مؤذنی؛ قم: انتشارات دارالصدر، ۱۳۹۴ (ب).
- طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ تفسیرالمیزان؛ ج ۴، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴.
- کاتوزیان، ناصر؛ کلیات حقوق؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸.
- کاتوزیان، ناصر؛ مبانی حقوق عمومی؛ تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۲.
- کاتوزیان، ناصر؛ مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱.
- کعبی، عباس؛ مبانی حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران؛ تهران: سازمان بسیج حقوقدانان، ۱۳۹۴.
- مصباح یزدی، محمدتقی؛ حقوق و سیاست در قرآن؛ ج ۱، قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹.
- مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ ج ۱۳ و ۲۱، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۴.
- موحد، محمدعلی؛ در هوای حق و عدالت؛ تهران: نشر کارنامه، ۱۳۸۱.
- مهاجرنیا، محسن؛ فلسفه سیاسی آیت الله خامنه‌ای؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴.
- نمازی، حسین و علیرضا لشکری؛ «توازن و رویکردهای عدالت، کنکاشی در رویکرد شهید صدر و شهیدمطهری به توازن»، فصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی؛ ش ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۹۷-۱۲۲.
- واعظی، احمد؛ نقد و بررسی نظریه‌های عدالت؛ قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳.